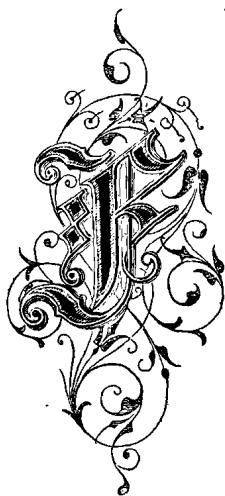

ՀԱՏՈՐ ԽԶ. ՊՐԱԿ Բ.

. 1888

ԱՊՐԷ. ԿԱՅ. ՅՈՒՆԻՍ

ՀԱՆԴԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ ԳԻՐԲ

ՈՒՐ ժամանակակից և կրտսերագոյն պատմիչ այս մեծ գործոյն և ծառայութեան բովանդակ արդիւնքը կու տան Թարգմանչաց, և մանաւանդ իրենց մեծ և բազմազան փարգապետաց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ:

Ասոնց անուանք, - որչափ հասեր է ուր մեզ 'ի պատմութեանց և 'ի յիշատակարանաց, - իրենց սրբասուն և աստուածահաճոյ փառք և հպկական մատենագրութեան մատուցած ծառայութիւնք և արգասիք արդէն ծանօթ են մեզ: Ուստի առանց յերկարելու 'ի բանսնոնց անկարօտ գովութեան, փութանք իրենց ձեռքով մեզի ընծայուած Թարգմանութեանց վրայ դարձնել մեր ընթերցողաց մտադրութիւնն: Այդ հոգեւոտնդն սրտից

և աստուածապարգև փարգապետաց մեզի աւանդած բազմաթիւ և բազմատեսակ, ու իրաւամբք իմաստնոյն Եւրոպայ զարմանքն ու նախանձը յաստակոց մէջ՝ ինչպէս պարունակութեամբն՝ ասանկ ալ յեզուի արուեստովն, Թարգմանութեան հաւատարմութեամբ, գեղովն ու վայելչութեամբ նախամեծար պէտք է սեպուին Ս. աստուածաշունչը գրող հրաշանալ Թարգմանութիւնք, զոր առանց չափազանցութեան կրնանք հպկական հին և նոր Թարգմանութեանց անզուգական և ամենընտիր եւ

րախայրիք սեպել, մեր գրականութեան ամենէն գերազանց երկասիրութիւնն, և աւնոր վրայ աշխատողներուն զլուխ գործոց և անմահական պարծանք:

Խօսիմք համառօտիւ որչափ երկասիրութեանս չափն ու նպատակը կրնայ տանիլ,

- Ա. Խօթանանից Թարգմանութեան վրայ, որոյ համեմատ եղած է Հայկականն:
- Բ. Ատորական Հին Թարգմանութիւնք:
- Գ. Առաջին Թարգմանութիւն սուրբ Գրոց 'ի Հայ լեզու յատորականէ:
- Դ. Թարգմանչաց երթն 'ի Բիւզանդիոն:
- Ե. Երկրորդ Թարգմանութիւն 'ի յունէ:
- Զ. Հնագոյն օրինակը սուրբ Գրոց յարեւելս և յարեմուտս:
- Է. Հնագոյն գրչագիրք Հայկական Աստուածաշունչ մատենից:
- Ը. Կարգ և դասաւորութիւն սուրբ Գրոց 'ի մեր գրչագիրս:
- Թ. Հին կտակարանաց մէջ Անյայտ կամ Անհարազատ սկզբած գրքեր:
- Ճ. Նոյնք 'ի նոր կտակարանս:
- ՃԱ. Հարազատութիւն և ընտրութիւն Հոյ Թարգմանութեան:
- ՃԲ. Արդեօք ամբողջ Աստուածաշունչ գրոց Թարգմանութիւնն Հինգերորդ դարմէջ եղած է:
- ՃԳ. Հայկական Թարգմանութեան վրայ վերջին աշխատութիւն, 'ի Հինգերորդ դարու:
- ՃԴ. Յարգ Հայ Թարգմանութեան:

Ա. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹԱՆԱՄՆԻՑ

Պաշտօնայ Եղրայրասիրի խնդիրն առ քահանայապետն Հրեից: — Եօթանունից երբն յԱլեքսանդրիա Եղիպտոսի: — Պատմութիւն քաղցնւնութեանն և աշակերտ: — Անոր յարգն և ազնուութիւն:

Քրիստոնեայ աշխարհ և սրբազան դպրութեանց հետամուտք արդէն գիտեն քաջ թէ աստուածախօս և հոգեշունչ գիրք, որ ընդհանուր անուամբ՝ աստուածային ներշնչութեամբ գրուած և իր խօսքն ու պատուիրանքը բովանդակելնուն՝ Աստուածաշունչն և Սուրբ Գիրքը կը կոչուին, հրէական աստուածընտիր ժողովրդեան մէջէն առնուած մարգարէից ձեռքով, և Հրէից համար մասնաորապէս հերթայական (ու երբեմն նաև քաղդէական) լեզուով շարադրուած են: Անոնց գրութիւնն, և որոց հաւմար գլխաւորապէս շարադրուած էին՝ ընդհանուր ըլլալէն շատ ետքը, ինչպէս կ'աւանդուի, Եղիպտոսացոց Պտղոմէոս Փիլադելփոս (Եղբայրասէր) Թագաւորն ուզելով իր լանջումն Ալեքսանդրիոյ մէջ Հաստատած մատենադարանն ընտիր, օգտակար և հետաքննական գրուածներով ճոխացընել, իր մատենապետին՝ Դեմետրիայ Փալեւրացոյ յանձնեց Հրէից օրինաւորութիւն մը գրոց մէկ օրինակն, ու անոր յունական Թարգմանութիւնն ձեռք ձգել: Դեմետրիոս ալ Թագաւորին կողմանէ գրեց առ Եղիազար քահանայապետ յիշուողէմ, ու նուիրակութեամբ երեք անձինք ու մեծագին ընծաներ ղրկելով, խնդրեց իրմէ Մովսիս գրոց մէկ օրինակը, և հմուտ Թարգմանիչ յերթայացոց, որ կարենան փոխել զայն 'ի յոյն: Արիստէոս, այս դէպաց պատմիչը, երեք նուիրակաց մէկն էր:

Քառանկյապետը սիրով ընդունեցաւ Պտղոմեայ Թագաւորի առաջարկութիւնը. ու Մովսիսական օրինաց եւ բովանդակ Ստուածաշունչը գրող մէկ ոսկեգիր զաղափարը յանձնեց եօթնասունութիւն հմուտ և վարժ թարգմանչաց, զորոնք արքայն Եղբայրասէր արժանաւոր պատուով մեծարելով, Աշեքսանգրիոյ մօտ Փարոսացւոց կղզւոյն մէջ՝ տեւ և բնակութիւն տուաւ անոնց և ամէն գիրութիւն, ուր պարսպելով տնդադար իրենց յանձնուած աշխատանքին՝ ըստ ուսանդելոյ ոմանց, եսթաւնաունեւրկու օրուան մէջ գլխաւորեցին զայն:

Աս պատմութիւնը՝ հետեւեալ պարագաներով կը պատմուի Մակարայեցւոց չորրորդ գրող մէջ՝ որ է՝ ի կարգի անյայտ և անվաւեր գրող Հին կտակարանի, և որոյ թարգմանութիւնն չկայ առ մեզ. « Պտղոմէոս Մակեդոնացի իբրեւ դադարեաց ըզտեղի կալուս յԵգիպտոս, և հռչակեալ զօրացաւ համբաւ գիտութեան նորա և ի մաստութեան, միաբանեցին Եգիպտացիք կարգել կացուցանել զնա թագաւոր ՚ի վերայ աշխարհին: Եւ յորժամ նոստու նա յաթոռ Թագաւորութեանն այնուհետեւ զաւարտեց փոյթ և զՄան ՚ի մէջ առնորդ՝ յաղեցուցանել ընուլ զտեւնանս գիտութեանն, և հրաման պատուիրանի ՚ի վերայ գնէր՝ գումարել ՚ի մի վայր ժողովել զամենայն գիրս իմաստնոց: Յանկացաւ ունել ՚ի գիւտնս մատենից իւրոց նաեւ զքսան և չորս գիրս սուրբաւ: և գրեաց Թուղթ առ քառանկյապետն մեծ Երուսաղեմացւոց քաղաքին, հանդերձ ընծայիւք պատարագաց. աղաչէր ինդգրէր՝ արս եւթանասուն և երկու ՚ի Հրէից յղել սու նա, ՚ի զարգացելոցն հասակաւ և գիտութեամբ օրինաց: Զոր ընկալեալ քառանկյապետին զթուղթն արքունի, վաղվաղակի որոշէր ընտրէր եւթանասուն հմուտս և տղոյակս, և առաքէր յԵգիպտոս՝ կարգեալ նոցա առաջնորդ զԵգիպտոս, ոչ ինչ ընդհատ ՚ի նոցանէ անուսնի առաքելնի վարուքն, գիտութեամբ և իմաստութեամբ գրող սրբոց: Թագաւորն Պտղոմէոս իբրեւ ետեսնուսա ժամանեալս հասնալս, պատուէր հրամանի տայր ամել ՚ի սենեակսն զորս յարդարեալ պատրաստեալ էր, եւթանասուն ըստ Թուոյ նոցա. և զպիրս ատենակալս միոյ միոյ ՚ի նոցանէ յիւրոցն՝ հարկանել, ՚ի գրի առնուլ հելլենացի տառիւք զԹարգմանութիւն նոցա: Եւ արգելոյր խափանէր զտեսութիւն նոցա ընդ միմեանս, զուցէ երբեք միաբանեացին ամել մուծանել փոփոխութիւն ՚ի գիրս իւրեանց: Եւ զպիրքն ատենակալք գրեցին՝ որպէս թելադիր լինէին նոցա հերբայեցիքն, զթարգմանութիւն քսան և չորս մատենիցն: Եւ իբրեւ յամբակ զործոյն հասնալ ժամանեցին, ամէն կացուցանէր զնոստ Եգիպտոս առաջի թագաւորին. և ՚ի համեմատութիւն արկեալ, գտանէին միաբան և միախորհուրդ զԹարգմանութիւնն »:

Աւելի մանրամասն, թերեւս ոչ այնչափ ստուգապատում սնով, ուրիշ հին գրութեան մը մէջ ալ, որոյ թարգմանութիւնն ՚ի նախնեաց հասած է մինչև առ մեզ, մերթ անանուն՝ և մերթ Եպիփանու ընծայելով՝ Դենեք և զայն՝ համառօտելով, իբրեւ հետաքննելի և հաճոյական բանասիրաց:

« ... Պտղոմէոս Թագաւորեաց յԱլեքսանդրիա, որ կոչեցաւ Եղբայրասէր, և այր իմաստասէր. որ գրանոց կազմեաց ժողովել զամենայն գիրս որ ՚ի վերայ երկրի. գրել թուղթս և յօժարեցուցանել զամենայն թագաւորս երկրի... Եւ իբրեւ իբքն յաղորցան, և զքեանն ամենայն աշխարհաց ժողովեցան, եհարց թագաւորն օրում զգրեանն հաւատացեալ էր՝ ՚ի միում աւուրց. քանի գիրք ժողովեալ են ՚ի գրանոցին. և նա ասէ՝ չորք բիւրք և ութ հարիւր մի աւելի կամ պակաս. բայց լսեմ թէ աւելի գիրք գոն յաշխարհի ՚ի կողմանս Եթէոպացոց, Հնդկաց և Պարսից և Ելիմացոց և

Ասորեստանեաց և Բաբելոնացոց և Քաղդէացոց, առ Հաովմայեցիս և Փիւնիկեցիս, յԵլիշապ, այլ և յԵրուսաղէմ և 'ի Հրէաստանի զոն աստուածային զիրք մարգարէիցն, որ պատմեն վասն Աստուծոյ և աշխարհագործութեանց, և այլ ամենայն հասարակաց օգտութեան վարդապետութիւն։ Այդ եթէ հաճոյ թուի քում թագաւորութեանդ տաաքել վասն այսոցիկ յԵրուսաղէմ, և գրեն վարդապետքն և տաաքեն առ քեզ. զի զայն դիցես 'ի քում բարեպաշտութեան գրանորդի։

« Զայնժամ գրէ թուղթ օրինակ զայս. — Թագաւոր Պտղոմէոս որ յԵրուսաղէմ վարդապետք Հրէից յոյժ խնդաւ. Գրանոց է իմ կազմեալ, և բազում գրեանա ժողովեալ յիւրաքանչիւր ազգաց և 'ի նմա 'ի ներքս եղի. բայց լսեմ թէ առ ձեզ գոն գրեան մարգարէիցն որ վասն Աստուծոյ և աշխարհագործութեան ցուցանեն. և զայդ հանդերձ այլովք առանց նախանձու ցանգացեալ գրեցի առ ձեզ, զի առաքիցէք ինձ վասն պատուոյ, և ոչ քինու և չարակամութեամբ, զի ոչ եմ այդպիսի իրաց 'ի ինդիր. այլ վասն հաւատոց և ձեր օգտի զդոսա խնդրեմ. և վաղնից 'ի մէջ առ ձեզ լեալ բարեմտութիւն զմտաւ ածէք...

« Եւ թուղթս առաքեցաւ. նմանապէս և ընծայքս։ Եւ նոցա ընգալեալ զթուղթս և ընթերցեալ, և զորս առաքեացն տեսեալ, յոյժ ուրախ եղեն. և առանց յապաղելոյ՝ զգրեանն ոսկով երրայեցի լեզուաւ գրեալ առաքեցին քսան և երկու գիրք որ յայտնի օրինաւորք էին, և եւթանասուն և երկու որ 'ի ծածուկք էին։ Իսկ թագաւորն ընկալեալ և յառեալ 'ի նոսա, և ոչ կարացեալ ընթեռնուլ, վասն զի գիրն երբայեցի էր և բանն երբայեցի՝ գրեալ երկրորդ թուղթ... Որժանի արարէք թարգմանիչս մեզ առաքել որ յերիտասարդական հասակի իցեն. և ճշգրտութեամբ երբայեցի և հելլենացի լեզուաւ իմաստացեալ. և վարժ ուսմանս Եւ յայնժամ զաստցեալս գեւթանասուն և երկու արս թարգմանիչս ընդգրեալս 'ի վարդապետացն Հրէից առաքեցին, ըստ օրինակին զոր արար Մովսէս յորժամ ել 'ի լեւոն հրամանաւ Տեառն... ըստ սմին օրինակի և սղա առաքեցան որք թարգմանեցին զհին կրտակարանս 'ի Փառան կղզւոյն յանդիման Աղեկասնդրի. ուր չինեաց երեսուն և վեց սենեակս, երկու երկու արգելեալս յայգուէ մինչև ցերեկոյ. և երեկոյն զնոսա 'ի նաւական հանեալ և անցուցեալ յայնկոյս յապարանն Պտղոմէոս թագաւորի, և ընդ նմա ընթերլ... զի մի կարացեն խորհել ընդ միմեանս, այլ առանց իրեաց զիտելոյ թարգմանեսցեն։ Եւ այնպէս թարգմանեցին երկու երկու արգելեալք 'ի սենեակ. և երկու երկու մանկունս ընդ նոսա արգելեալս 'ի սպասաւորութիւն նոցա և պատրաստել զգարման նոցա, վասն փութանակի գրելոյն, և սենեակ կրկնակի չինեաց, և պատուհանս 'ի կողմանէ ոչ եթող, 'ի վերուստ 'ի ձեզուանէն լուսանցըս երաց. և այնպէս արգելեալք ընդ փակով յայգուէ մինչև ցերեկոյ թարգմանեցին զամենայն կտակարանս երկու երկու զոյգ զմի գիրս, սկսեալ յԱրարածոյն, և 'ի կատարել առաջին զուգին զգիրսն, տային ցերկորդն, և յերկրորդէն ցերբորդն. այնպէս շուրջ եկեալ մի մի գիրք երեսուն և վեց, և թարգմանեցաւ կտակարանքն՝ որպէս վերադոյնս ստացաք։ Եւ յորժամ կատարեցան, նոսա թագաւորն 'ի բարձր աթոռ, և երեսուն և վեց ընթերցողքն առաջի նորա. նախանձ ունելով երեսուն և վեց զրոյն միմեանց միարան գտանել, և հաւասար Երրայեցւոյն, առնթր ունելով զերբայեցի օրինակն, և միոյն ընթերցեալ՝ այլոցն ամենեցուն միտ դնելով յանդիման թագաւորին, և ոչ գտաւ ամենեւին երկբանութիւն։

Այս հատուածը գրեթէ բառ առ բառ կ'ընդօրինակէ Վարդան Վարդապետ 'ի Մեկնութեան սաղմոսաց, ընծայելով զայն Եպիփանոս Կիւրացացոյն։

Հինք Արիստեոսի կ'ընծայեն զայս մանրամասն գրութիւն. զոր անհարազատ կը համարին՝ բազմազոյնը յարդի քննադատից։ Բայց իրմէ զատ յառաջ և յետոյ, զըրեթէ նոյնպիսի պարագաներով կ'աւանդեն և այլ հմուտ և ամենայն հաւատարմութեան արժանաւոր անձինք, որք և ժամանակաւ մերձաւորք էին Պտղոմէոսի Փիլադելփեայ. ինչպէս Արիստոբոլոս աղքատագրացի, որ կը յիշատակուի Մակարայեցոց գրքին մէջ, Փիլոն հերթացի, և եկեղեցւոյ Հին և ստուգահաւատ վարդապետներէն՝ Յուստինոս Վկայ, Երանոս, Կղեմէս աղքատագրացի, Կիւրեղ Երուսաղեմի, Էպիփան և այլք։ Սակայն հաւանականագոյն կ'երևնայ թէ այդ պարագայից մեծագոյն մասը՝ որ օտարանալ թուին 'ի նշմարութենէ՝ Հրեայք աւելցուցած ըլլան, եօթանասուն բարունեաց այս թարգմանութեան յարգն բարձրացնելու համար, նոյն սրբոյն Յուստինոսի օրերէն (յերկրորդ դարու զրիստոնէութեան), որով աւելի առասպելապատում կերպարանք մը տուած այդ նշանաւոր և իրական դէպքին։ Սուրբն Յուստինոս առանց ամենեւին տարակոյս մը ցուցնելու, — և կ'երևնայ թէ իր ատենին ալ կային երկմիտք, — կ'աւանդէ թէ յԱղքատագրիա գտնուած ատեն Հրեայք պատմեցին իրեն թէ թագաւորը եօթանասունուերկու թարգմանիչք առանձին սենեակներու մէջ փակել տուած ըլլայ. և թէ անոնցմէ ամէն մէկը ամբողջ սուրբ Գրոց թարգմանութեան անդադար պարապելով, երբ իրենց աշխատանքը աւարտելով իրարու քով եկան, մասնաւոր սքանչելեքք ամենուն թարգմանութիւնն բառ առ բառ, տառ առ տառ բոլորովին մէկմէկու համաձայն գտնուեցաւ։ Յառաջ բերենք իր խօսքերը. « Եւ իբրեւ հասու եղև (թագաւորն) զի եւթանասունքն ոչ միայն նովին մտօք, այլ և նովմբք վարեցան բառիւք, և ոչ իսկ ցմի բառ օտարացան յառ միմեանս միաձայնութենէ, այլ և զնոյնս և զնոցին իրաց գրեցին, յապրութիւն կրթեցաւ, և հաւատացեալ թէ աստուածային զօրութեամբ գրեցաւ թարգմանութիւն, ամենայն պատուոյ արժանիս զնոսա վարկաւ, որպէս արս աստուածամանկ, և բազում պարգևքք հրամանն ետ նոցա դառնալ 'ի հայրենիս իւրեանց. և ընդ գիրսն սքանչացեալ՝ որպէս արժանն էր, և աստուածային մեծարանօք պատուեալ, անդանօր զետեղեցոյց։ Չայսոսիկ ոչ ձեզ առասպելք, արք հելլենացիք, և ոչ մտախար պատմութիւնս ճառեմք. այլ քանզի յԱղքատագրիա հանդիպեալ. և զհետս սենեկայն 'ի Փարոս տեսեալ տակաւին մնացեալս, յորոց անդն կային, իբրև 'ի հայրենի իրացն աւանդապահաց լուեալ, զայսոսիկ պատմեմք. զորս և յայլոց 'ի դէպ է ձեզ ուսանել, և առաւելապէս յորոց վասն սոցին իրաց պատմաւ գրութեց. յիմաստուն և յերեւելի արանց, 'ի Փիլոնէ և 'ի Յուլիսպոսէ և յայլոց յովից »։ — Երբեք առ հելլէնք։

Առանց ուղեւոր այս պատմութեան յարակից հանգամանաց և աւանդից ստուգութեան միայն լինել որ մեր նպատակէն դուրս է, բուսական կը սեպենք ըսել թէ եօթանասունուերկու թարգմանչաց երկասիրութիւնք մեծապէս հաճոյացաւ թագաւորին. և իր մատենադարանին մէջ պատուով ու զգուշաւոր խնամքք պահել տուաւ զայն։ Աղքատական հաճութիւնը, ու թարգմանչաց հերթապահան և յոյն լեզուի կաւտարեալ հմտութիւնն մեծ յարգ և արժէք աւելցուց իրենց աշխատանաց. և որուն աղնուագոյն գովութիւնն է՝ որ նոյն ինքն Բանն մարդացեալ՝ որ իր հոգւովն ազգեց և խօսեցաւ մարգարէից բերնով, ինչպէս նաև իր օտրք առաքեալքն նոյն թարգմանութիւնն գործածեցին, որպէս քաջայայտ է յաւետարանաց և յառաքելական թղթոց։

Հետևաբար նոյն յարգն ու մեծարանք ցուցին նաև քրիստոնէութեան առաջին դարերէն հաջը ու վարդապետք եկեղեցւոյ. և երբ ժամանակ անցնելէն ետքը սուրբ ընծայելէն հերոսիմոս ուղեց նոր թարգմանութիւն մը ընծայել 'ի հերթայականէ 'ի լատին, անոնց շատին, — մանաւանդ իր ժամանակակցաց, — դժկամակութեանն ու թարգմանչին կրած հալածանաց պատճառ եղաւ :

Կը վկայէ Եւսեբի ('ի Քրիստոնէոյն) . « Յամենայն կողմանց իսկ յայտ է, թէ եւ թանասինցն թարգմանութիւն 'ի Հին և յանիսալ օրինակաց Երրայեցւոցն թարգմանեցաւ... մանաւանդ զի եկեղեցի իսկ Քրիստոսի՝ որ ընդ ամենայն տիեզերոս տարածեալ է, զնա միայն կրէ, զոր և կենտրարին մերոյ առաքեալք և աշակերտք 'ի ընէ աւանդեցին 'ի կիր արկանել » : Իրմէ յառաջ՝ սուրբն Երանոս եպիսկոպոս Լուզգոնի . « Առաքեալք միաձայնին ընդ նախասացեալ թարգմանութեան, և թարգմանութիւնն համաձայնի առաքելոցն աւանդութեան : Քանզի և Պետրոս և Յովհաննէս և Մատթէոս և Պաւղոս, և այլք զինի և նոցին հետեւողք, զմարդարէութիւնս ամենայն այնպէս ճառեցին, զոր օրինակ ունի ծերոցն թարգմանութիւն : Վասն զի մի և նոյն հոգի Սրտովոյ, որ 'ի մարգարէս կանխաւ քարոզեաց, թէ որ և որպիսի լինիցի գալուստն տեառն Քրիստոսի, և 'ի ծերս բարւոյք թարգմանեաց զբարւոյք մարգարէացեալսն, նոյն ինքն և յառաքեալս աւետարանեաց » :

Աւելորդ կը համարինք այլոց նշանաւոր և պատկառելի հարց եկեղեցւոյ և վարդապետաց վկայութիւնն 'ի մէջ ամեն : Երկնք միայն 'ի մերոց գտորբն Ներսէս Շնորհալի, որ կ'ըսէ (Միկն. Մատթ.) « Քան զայսն ամենեւին արժանի հաւատարմութեան եւթանասունքն էին. որոց յովազոյն ամօք յառաջ քան զծնունդն Քրիստոսի 'ի միասին գումարեալ գրեցին. որք և ազատ իսկ են յամենայն կարծեաց՝ նոսի ժամանակսն և ապա բազմութեամբն, և զի զմի բան տեսցին ամենեւեմն » :

Մեր ազգն թէպէտ և ունեցաւ գաղթականութիւն մը 'ի Հրէից՝ տոհմին աղըւււթեամբ և պատմութեամբ բարգաւաճ Բագրատունեաց ցեղը, որը որչափ ալ ջանային և ուղեցին առջի բերան պահել իրենց ազգութիւնն, բայց ապա բռնազատուած 'ի հարկէ և 'ի հանգամանաց ժամանակին, շուշացան հայ աղգին հետ ձուլուիլ բոլորովին. որով մինչ 'ի Քրիստոս գրեթէ ամենեւին կամ ամենաքիչ յարաբերութիւն ունեցան մերքն ընդ Հրէից, անծանօթ մնալով նաև անոնց զբաւսր օրինաց : Իսկ երբ Թադէոս ու Բարթոլոմէոս սուրբ աւետարանին աստուածաճրաղքարողութեան լոյսը բերին 'ի Հայաստան, ու իրենց առաքելական արդիւնաւոր քառասուկօք ծառայեցին, հարկ եղաւ նաև Հին կտակարանն ալ ընդհեղացընել այն ժողովրդեան՝ որ ոչ եւս երկրաքաղը, իր յոյսը երկրաւ որ և ռնայնատուր աստուածներէն վերցընելով՝ կը հաստատէր միակ ու ճշմարտ Սրտովոյ վարդապետութեանց ու խոստմանց հաստատուն հիման վրայ : Բայց թէ որ լեզուով կը մատուցուէր իրեն այս պարգևը, պիտի տեսնենք համառօտիւ :

Բ. ԱՅՈՐԻ ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ

Այլ և այլ նիւն քարոզմանութիւնք Ս. Գրոց յասորի լեզուս — Փեղխոստս կոչուածք — ժամանակ քարոզմանութիւնք :

Մեր արդէն քիչ յառաջ յիշատակած խօսքը՝ հարկ է միւսանգամ երկրորդել թէ ինչպէս ասորի լեզուն և դպրութիւն մուտ գտնելով ծաւալած և ընտանի եղած էր

առ մերսն նախնիս՝ գլխաւորապէս՝ այն պատճառաւ որ տխարհոգրական դիրքովը այն լեզուն գործածող ժողովրդոց մերձաւոր էր, ու երբեք նաև մարդ այն երկրին և իշխանութեան որուն վրայ Աբգարներ կը տիրէին: Հայաստանի առաքելոյն որչափ ալ 'ի վերնատան իր առաքելակցաց հետ լեզուաց պարզէն ընդունելուն հաւատանք, և [ամբրնացւոյն հետ շտարակուսինք թէ « Հայոց մեծաց բառիքն վաշելուլ զբանս իւր յօդէր », բայց պատմական հաւաստիք մը չունինք թէ աստուածաշունչը խօսքերը ինչ լեզուով իրենց ընտանեցուցած ըլլայ. և թէպէտ ուրիշ առաքեալք աւետարաններն ալ հետերին տարին, Քրիստոսի խօսքին ու վարդապետութեան հետ, բայց թաղէի համար նոյնը չենք կրնար ըսել, անմիջապէս յետ համբարձման Փրկչին երևնալով 'ի Հայաստան, յորում ժամանակի դեռ աւետարանք զրի վրայ առնուած չէին:

Աբգարու թղթոյն մէջ որուն հեղինակն է արդէն մեզի ծանօթ դիւանադպիրն Լաւրենիա, հետեւեալ խօսքերուն կը հանդիպինք 'ի վարդապետութեան թաղէի. « Զգիրս զոր ընթեւնուցուք յեկեղեցւոյ ժողովրդեան առաջի՝ զԱրարածս և զՄարգարէս և զԱւետարան, և զթուղթս Պաղոսի զոր ետ բերել Սիմոն Պետրոս 'ի Հռոմ՝ քաղաքէ, և զԴորոս առաքելոյն՝ զոր ետ մեզ բերել Յովհաննէս որդին Զեբեդայ յեփեսոս քաղաքէ: Զսոյն իսկ զայս գիրս ընթերցի՛ք յեկեղեցւոյ Քրիստոսի. և այլ աւելի քան զսոսա մի ընթեւնուցուք. քանզի չիք այլ ինչ յորում գրեալ զհմարտութիւն, բայց 'ի գիրս զոր ընկալարուք հաւատովք յոր լոյնցարուք »: Լաւրենիայ գրոց այս հատուածը իրաւամբ եկամուտ կը սեպուի 'ի հմտից, ուստի և անհարազատ. և ոչ կարծեաց յայտնի պատճառը՝ ինչպէս ըսինք, այն ատեն նոր կտակարանին և ոչ մէկ մասը դեռ գրի առնուած չըլլան էր. և թաղէի յետ համբարձման Քրիստոսի 'ի Հայաստան անմիջապէս առաքելութիւնն՝ վկայեալ է յԵւսեբեայ և յայլոց, և 'ի պատմային աղտմիջաց:

Աւ Ասորիս աւանդութիւն է թէ Աբգարու հրամանաւ՝ թաղէի կամ իր աշակերտաց ձեռքով եղած ըլլայ հին կտակարանին թարգմանութիւնն յասորի բարբառ: Նոյն լեզուով չորս այլևայլ և իրարմէ տարբեր թարգմանութիւնք կան գրոց սրբոց. և են Զ. Փէշիտտա կոչուածը: Բ. Փիլքսեն - հերակլեան: Գ. Կիրքեթի անունը կրող թարգմանութիւնն, իր ձեռքով գտնուած և հրատարակուած ըլլալուն, և Գ. Երուսաղեմին:

Հնագոյնն ասոց մէջ ըստ արեւելագիտաց հմտից՝ է Փէշիտտա թարգմանութիւնն: Որոշ չի գիտցուիր թէ ինչ կը նշանակէ այս անունն. ընդհանրապէս կը թարգմանուի պարզ կամ անպաճոյճ կոչուելուն պատճառը՝ ուրիշ թարգմանութիւններէ զանազանելու համար է, որ յետոյ քան զայն յետմանսնից թարգմանութենէ կամ Որոգինեայ Վեցիլեանի վրայէն եղած են. որոնք աւելի յղիւած ու զարգարուն ունով և լեզուով եղած էին համեմատութեամբ Փէշիտտայի, որոյ ոճն աւելի անզարդ, բայց քնական և ընտրեալագոյն էր, և ասորի լեզուի հետեւողութեան օրինակ մը հաւաստուած:

Փէշիտտայի թարգմանութեան ճիշդ ժամանակը յայտնի չէ: Հին կտակարանին թարգմանութիւնը ոմանք ինչուան Սողոմոնի ժամանակէն եղած կը համարին: Ասկայ է Իէշու - Հատ (Եհուտատ) Հատէտ քաղաքի ասորի եպիսկոպոսին (յոթերորդ կամ յիններորդ դարու ապրած) կարծիքը: Սուրբ գրոց գժուարիմաց տեղուանքը

մեկնաբանելու դիտմամբ յօրինած երկասիրութեանն մէջ կ'ըսէ թէ Հնգամաստեանն, ցեսու, Դատաւորը, Հռութ, Սամուէլ, Դաւիթ, Աւակը, Ժողովող, Երգերգոց և Զովք՝ Սողմանի ժամանակ թարգմանութեան Տիրոսի Վիրամ Թագաւորին խնդրաւ նօք։ Իսկ Հին կտակարանին ասոնցմէ դուրս մնացած գրքերը, — կը յաւելու նոյն եպիսկոպոս, — նոր կտակարանին հետ թարգմանութեան Եղեսաացոյ Թագաւոր Արգարու ատեն 'ի ձեռն Աղգէի և այլոց առաքելոց։ Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ քրիստոնէական կրօնից առաջին դարուն կը պատկանի այս թարգմանութիւնը, երբայական բնագրին վրայէն եղած։ Դժուարին է ենթադրել թէ այն հերբայեցւցւոց գործածութեանն համար եղած ըլլայ, որ կամ իբրեւ գերեալը և կամ առևտուրոյ պատճառաւ բազմաթիւ աստ անդ ցրուած էին յԱսորիս և 'ի Միջագետս։ Վասն զի եթէ Հրէից համար սահմանուած ըլլար, հաւանականաբար աւելի յարստական՝ Թարգմանութիւնն ո՞ր պիտի ունենար՝ քան ճիշտ և հաւատարիմ թարգմանութիւն մը՝ ինչպէս է ասորին։ Ուստի և անշուշտ ոչ Հրէից՝ այլ այն կողմերը գտնուող քրիստոնէից համար եղած է այն փոխադրութիւնը, և այն ալ 'ի սկզբան քրիստոսական թուաբերութեան։ Նոր կտակարանին թարգմանութեան մասը կը կարծուի թէ առաջին դարու երկրորդ կիսուն կամ յառաջին քառորդի երկրորդին եղած ըլլայ յԵղեսաիս կամ 'ի Վերին Միջագետս։ Առ մեզ հասած ամէն վկայութիւնը կ'ընծային զայն Աղգէի կամ իւր աշակերտաց. ոմանք եւս Արգարու Թագաւորի, թէպէտ և նախ նական քրիստոնէութեան ժամանակէն մնացած ասորի դպրութեանց չգտնուելուն՝ դժուարին կ'ըլլայ որոշակի բան մը սահմանելը։ Սակայն հայ և ասորի պատմիչաց ոմանց մէջ գտնուած տեղեկութիւնք՝ կրնան գէթ մասամբ լուսարանել այս խնդիրը, որուն համաձայնին 'ի մերոցն մեծն Վարդան և յօտարաց Բար — Եբրէոս երեք տասներորդ դարու մատենագիրքը, Մ. Բար — Քերաս որ մեռած է 'ի սկզբն տասներորդ դարու (913), Իէշու — Տատ յիններորդին և Զակոր եղեսաացի յուրթերոյ զին (710)։ Բար — Եբրէոս և Բարբերաս՝ Եղեսաացոյն վկայութեամբ կը հաստատեն իրենց կարծիքը. « Արժան է գիտել, կ'ըսէ Բարբերաս իր վեցօրէից մեկ նաբանութեան գրոցը մէջ, որ երկու թարգմանութիւնք կան Հին կտակարանի 'ի ձեր ասորական լեզուի. յորոց մին Փէշիտտա կը կոչուի, զոր կը կարդանք յեկեղեցւոյ, և հերբայականին վրայէն եղած փոխաբերութիւն մ'է. իսկ միւսն եօթանանից՝ որ յունարէնին վրայ թարգմանուած է։ Փէշիտտա կամ յերբայականէն եղածը, Արգար Թագաւորին ժամանակէն է. ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Մար — Զա. կոր Եղեսաացի թէ առաքելայն Աղգէոս և հաւատարիմ արքայն Արգար մարդիկ շրկեցին յերուսաղէմ և 'ի Պաղեստին. որոնք հոն հասնելով թարգմանեցին Հին կտակարանը 'ի հերբայեցւոց լեզուէ յասորական։ Իսկ եօթանանից վրայէն եղածը՝ երկասիրութիւն է Պաւղոսի եպիսկոպոսի թէլլա Մաաքայէթ քաղաքի ու Բար — Քերասայ այս վկայութեամբ՝ երկու թարգմանութիւնքն ալ՝ թէ Հին և թէ նոր կտակարանի՝ ժամանակակիցը և իրարու մերձաւորը կը հանդիպին։ Եւ յայտնի է 'ի պատմութեանց որ ինչպէս Հայք, ասանկ նաև Ասորիք՝ ունեցած են իրենց թարգմանչաց դարը. այս տարբերութեամբ միայն՝ որ վերջինքս երեք դարու կանխած են քան զմեզ։

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն 'ի վեր կայր ասորի եկեղեցին, որ ունէր իր յատուկ եկեղեցական պաշտամունքը, և սահմանակցական քաղաքական յարաբերութեամբքն՝ մեծ ազդեցութիւն մը Հայաստանի վրայ, քանի որ այս վերջինս իր բուն ազգային մատենագրութիւնն չունէր՝ մինչև ցկզգնաւորիկ Հինգերորդ դարու։

Սուրբ եկեղեցին այսպէս կերպարորուած՝ հարկաւ պէտք պիտի ունենար նաև սուրբ Գրոց թարգմանութեան, և ամենէն աւելի և յառաջ՝ սուրբ Աւետարանին։ Բաց ասկէ, ընդհանրապէս ընդունուած աւանդութիւն մը մեզի կը սորվեցընէ, թէ սուրբ Մատթէոս իր աւետարանը շարագրած ըլլայ արամեական լեզուով, այսինքն այն լեզուով որոյ արդի ասորականն մէկ ձեւն կամ անոր մէկ բարբառն է։ Գիւրը-թոն այս կարծիքն յայտնապէս վաւերացուցած է իր ֆնկնոյրիսը՝ ի վերայ հին քաղա մանուշեան լորից աւետարանաց յատրի լեզու կոչուած գրքին մէջ։ (Remains of a very ancient recension of the four Gospels in syriac; London, 1857).

Հինգերորդ դարուն սկիզբը կամ ՚ի վերջ չորրորդին, Թէոդորոս Մոպսուեստացի, որ քաջածանօթ էր Փէշիտտա թարգմանութեան, վասն զի սուրբի էր ծագմամբ տուհին, դիտել կու տայ որ երբեք որոյակի յայտնի եղած չէ թէ ով է անոր բուն թարգմանիչը։ Երբ չորրորդ դարուն վերջեր անծանօթ էր թարգմանիչը, ըսել է որ դարերով առաջ եղած պիտի ըլլայ այդ աշխատանքին ձեռք զարնողը, ապա թէ ոչ, իր անուան այդպէս անծանօթ մնալու բնականաբար պատճառ մը չէր ըլլար։ Մարքոս Եփրեմ՝ որուն կենաց վախճանը ճիշդ այն ատեն կը հանդիպէր՝ յորում և ծնունէր Մոպսուեստացի, բաց ՚ի Փէշիտտայէ ուրիշ սուրբ թարգմանութիւն չի ճանչնար. այլ զայն կը գործածէ և կը մեկնաբանէ։ Կը յիշատակեն դարձեալ զայն սուրբ Մելիտոս եպիսկոպոս Սարգիկեայ (160-170), և իրմէ քիչ յառաջ կամ ժաւմանակակից սուրբն Հեղեթիպոս առ Եւսեբեայ ¹. « Եւսեւարանէ անտի հեր-բայեցոց և ասորոց. և առանձինն ինչ ինչ ետ նա ՚ի լեզուէ հերբայեցոց »։

Ուրիշ պարագայ մ'ալ որ կը ցուցնէ թարգմանութեան հնութիւնը՝ այն է որ երկար ժամանակ պակասէին յայնմ թարգմանութեան երկրորդականն կոչուած կաթուղիկէ թուղթք առաքելականք. ինչպէս Պետրոսի երկրորդը, երկրորդն և երրորդ Յովնանու, և թուղթն Յուդայի։ Ոչ եթէ արևելեան եկեղեցեաց՝ ասորոց, հայոց, մէջբիւայ, յաղորդիկեանց, նեստորականաց և մարոնեաց անընդունելի էին այս սրբադրոյմ գիրք, այլ վասն զի ասորական թարգմանութեան ատեն այս թըղ-թերն դեռ եւս ամէն տեղ Աստուածաշունչ գրոց կանոնին մէջ անցած չէին. և յայ-լուստ յայտնի է որ եկեղեցւոյ կարծիք և որոշմունք անոնց վրայ յամր եղան, քան մնացած երեք կաթուղիկեայց. որով նոր կտակարանին զըշարաց մէջ միտ այս վերջիններն կ'անցնէին, իսկ միւսներն ժամանակ անցնելէն ետքը։ Արիկայ մեծ ապացոյց մ'է. ինչպէս ըսինք, ասորական պարզ կամ անպաճոյճ կոչուած թարգ-մանութեան հնութեանը։

Ասորական Փէշիտտա թարգմանութեան մեծ յարգ մ'ալ իր ընթերցուածոց հա-րադատութիւնն է, որուն թերեւս սակաւք կարենան հաւատարիլ. և հաւանական նախար այս ոյլ պատճառ մ'է մեր նախնեաց զայն նախնորի ընելուն ՚ի թարգմա-նութեան սուրբ գրոց։ Այս հարադատութիւնն արդիւնք է ոչ միայն լեզուին կազմա-ւորութեան և գրութեան՝ որ աւելի մտադրութիւն կը պահանջէ. այլ նաև այն ընդ-հանուր մեծարանաց զոր կը վայելէր բովանդակ սուրբ լեզուն գործածող ժողովրդ-րոց մէջ։

Կանխաւ այլուր առաջ բերած ենք Վարդանայ վարդապետի գրութիւնն առ Հեթում թագաւոր Թադէի ընծայուած սուրբ գրոց թարգմանութեան վրայ. հոս երկրորդելը աւելորդ կը համարինք ²։

¹ Պատմ. Եկեղ. Գ. Իբ։

² Հայկական հին մատենադր. Բ. տղ. 152։

Հաւանական է ուրեմն ենթադրելը թէ Արգարու ընդունած, և ըստ 'աւանդութեան, իր հրամանաւ ասորական թարգմանութեան վերածուած սուրբ Գրիգը՝ ծանօթ և գործածական եղած ըլլան նաև Հայոց, որոց վրայ կը թաղաւորէր, և որ ունեցաւ իր շարունակութիւնն՝ մինչև որ յատուկ իրենց լեզուով՝ ունեցան թարգմանութիւն մը: Այս վերջին դէպքին ու թաղէի 'ի Հայաստան գալուն և քարոզութեան մէջ եղած միջոցը՝ շորս երկար դարերու միջոց մ'է. յորում մեր հայրենի հողոյն վրայ ալ քրիստոսական կրօնը ունեցան և կրեցին իրենց հալածանք, ինչպէս նաև երկնից ընծայուած վկայից ու մարտիրոսաց ոչ աննշան թիւ մը. երբ այնչափ վառ եռանդեամբ և զարմանահրուշ սրտով քարոզուած և ընդունուած շնորհածիր երկնակրօն վարդապետութեան կառուցած տաճարաց և եկեղեցեաց աւերակներուն վրայ՝ հեթանոսական մօլեգնակրօնութեամբ միւսանգամ բարձրացան գից մահաններ և բազինք:

Ընդդիմամարտ կուի մ'էր՝ հեթանոս ու քրիստոնեայ կրօնից. խաւարի վերջին յուսալատ ճիգն լուսոյ դէմ: Չէր հարկ, չէր արժան տարակուսիլ թէ ո՛վ պիտի տանէր փափաքելի յաղթանակը:

Երբեհարիւր և երկու թուականն էր Պրիստոսի լուսարբեր ծննդեան:

Երկուսպարզ և աստուածահրաշթուական մը, Հայոց կրկին լուսաւորութեան, երբ թիւն ու մահահոտ վիրապէ մը դուրս կ'ելլէր՝ Հայաստանի հոգեւոր կենաց լուսաւորիչը. մահուան արհաւիրքն իրմէ հեռացընելով կենդանի պահուած սուրբն Գրիգոր՝ կը քարոզէր ու կը տարածէր զլոյս հաւատոյ, զյոյս անմահութեան, իր երկնաւոր վարդապետին Յիսուսի հոգեհրաւր լեզուովը, սրտովն ու խօքով:

Սուրբ հաւատոց 'ի Հայաստան քարոզութենէն ետքը, անոր աստուածահրաման պատուէրներն, խոստացած մխիթարութեանց երկնաբաղձ ակնկալութիւնքն՝ վառ պահելու, և զայն՝ յօժարական և յօժարափոյթ սիրով ընդունողաց որոին ու մտաց մէջ տեւական ընելու համար՝ անհրաժեշտ հարկ ու պէտք մ'ալ կայր. — Աստուածաշունչ գիրքը՝ ժողովրդեան ծանօթ ու ընտանի լեզուով՝ ընծայել իրեն:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հայաստանեայց աստուածապաշտ ծնունդն, սրտին՝ արեամբ ու հրապարակաբար ոչ վարդապետութեամբ՝ այս սուրբ հաւատոց ուսուցիչն ու վարդապետ, շունեցաւ առիթ ու պատեհութիւն՝ սրբազիր ու աստուածաշունչ տալից հայկական թարգմանութեամբ օժտել այն ազգն՝ որուն փրկագործ լուսաւորութեանն համար իր արիւնն ու կեանքը տուաւ: Հայաստան աշխարհի՝ իր ատենին ունեցած քաղաքական դիրքն և ուսումը, և թիւրքա նոյն իսկ սուրբ հայրապետին անձնական հանգամանք՝ պահլաւ տոհմին և արեամբ՝ ստար ըլլալով այն ազգին՝ որուն մէջ անմահանուն պիտի մնար իր արդեամբքը՝ կրնան արդելք եղած ըլլալ իրեն զայն 'ի զլուս տանելու: Վասն զի ինչպէս յայտնի է 'ի պատմութենէ, Անապայ պարթեւազին ծնունդ, անդատին 'ի մանուկ փոցն փախստական և հալածուած, սնեայ և վարժեալ առ Յոյնս, ու հաւատոց հետ նաև զնորհա ձեռնադրութեան անոնցմէ ընդունած, բաւական սեպած պիտի ըլլայ անշուշտ՝ ազգին արդէն ծանօթ և ընդունելի թարգմանութեան վրայ ընդելայցընել նաև զյոյնն՝ զայն գիտցողաց ու հասկացողաց համար. մանաւանդ որ՝ ինչպէս գիտենք, որչափ ալ հայ ազգն ունէր յայնժամ իր քարգուռած ծաղկեալ լեզուն, այլ զայն գրուոր պատմուհանաւ ու կերպարանք ներկայացընելու էական ու գլխաւոր տարրը կը պակսէր՝ հայկական յատուկ և ազգային նշանագրաց կամ բոլորովին քաղաքացութեան և կամ անոնց անկատարութեան պատճառաւ:

Այս պակսութեան համար՝ բռնադատուած էր քրիստոնէութիւնն ընդունող ու սիրող Հայ ազգն՝ փոխանակ իրեն սեպհական լեզուով սուրբ գրոց թարգմանութիւն մը ունենալու, ուրիշ երկու օտար իրեն ծանօթ ու դրացի ազգաց թարգմանութեանց կիրառութեամբն գոհ ըլլալ աւժամանակ մի:

Կանխեցինք ըսել թէ ասորի ժողովուրդն ունէր անդստին յառաջին դարէ քրիստոնէութեան իր յատուկ եկեղեցական պաշտամունքը, որով նաև զպատարագաւ մատոյց գիրս: Անկարելի ըլլալով ենթադրել քրիստոնէական հաւատոց բարգաւաւ, հանք և յարստեւ շարունակութիւն՝ առանց սուրբ պաշտամանց, անտարակուսելի է որ առաջեալն Թադէոս ասորի լեզուով աւանդած ըլլայ զայն, և անշուշտ զայն սահմանող նուիրական գրոց մէջ ամենէն աւելի պատկառելի հնութիւնն ունեցողը՝ ու Յակոբայ առաքելոյ Տեսանեղորո սուրբ և մեծարիւ ալ անուէր կրող Պատարագաւ մատոյցը, որոյ վրայ յետոյ դարձեալ Խոփթ պիտի ունենանք խօսելու. վասն զի այդ պատարագամատոյցին ալ Հայկական թարգմանութիւնն պահուած է՝ ի մեր մոտեւ նագրութեան, և հասած մինչև առ մեզ. բոյց թէ որ դարուն կը վերաբերի այդ փոխադրութիւնն, երբ և որչափ ատեն տեւած է անոր գործածութիւնն, ինչպէս նաև խափանումը, չենք կրնար որոշակի բան մը ըսել: Յիշեցնենք միայն որ անոր հետ կը գտնենք նաև ուրիշ պատարագամատոյց մը հետեւեալ խորագրով. « Պատարագաւ Աստուծով՝ արքայ Խորն Միայն Գրիգորի Լուսաւորչի »: որ հաւանական ենթադրութեամբ արդոյ Լուսաւորչին ձեռքով՝ անշուշտ յետ ձեռագրութեանն ի դարձին ի նկատարից բերուած է, և ի ժամանակին յոյն եկեղեցւոյ մէջ արդէն ի գործածութեան էր: Ասով կ'ըլլան երկու պատարագամատոյցք, մին յասորի եկեղեցւոյ և միւսն ի յունականէն փոխադրուած առ մեզ և հրատարակուած, և ըստ անշուշտ և ըստ ժամանակի ի կիրառութեան առ հինսն մեր: Եւ որովհետև հինգերորդ դարու պատմիչք կ'աւանդեն թէ սուրբ գրոց ընթերցուածոց համար յեկեղեցիս՝ ասորի և յոյն լեզուներով վարուելու սովորութիւնն ունէին մերքն, անտարակուսելի կրնայ համարուիլ թէ պատարագի պաշտամանց մէջ գործածուած երկու լեզուաց համաձայն կ'ըլլային նաև ընթերցուածք ի սուրբ գրոց, մերթ յասորին և մերթ ի յոյնն:

Սակայն այդ երկու լեզուաց ընթերցմամբն ալ չէր օգտուեր ժողովուրդն, քնաւ սուշելով մոռնաւանդ թէ հոգևոր և թէ ազգային շահուց տեսուիչսով. և այս երկու քննան ալ. — ինչպէս ուրիշ տեղ ակնարկեցինք, — ծանր ու դժբնդակ էր հայրենեաց հոգևորական ու ազգային շահերով տոջորդ աստուածամերձ ու հայրենասէր արտիք և ոգևոյ: Երկու լեզուքն ալ ունէին իրենց գաւ և ընդդիմամարտ թշնամիք. Յոյնք՝ զասորականն կը շանային վասնել մերժել ու առել ընել Հայոց, զի արդէն անոնց երկրին միոյ մասին տիրողք, միւս մնացածին վրայ ալ կ'ուզէին իրենց ազդեցութիւնը զօրացնել, և անով ալ աւելի ընդարձակել քաղաքական իշխանութեան սահմանը. օգնութեան նպաստից խոտմանց մէջ դիւրաշարժք և յօժարաւ փոյթք. գործադրութեան միջոց՝ կարծես թէ քաղաքային նիւթական շահէն զատ ամէն բան կը մոռնային, բռնապատելու համար զազգն որ իրենց իշխանութեան լծոյն տակ խնամարհի՝ մտադիր գոհելով իր և հայրենեաց ինքնօրինութիւնը: Այսպիսի քաղաքականութեամբ վարուեցան Յոյնք մինչև Շնորհալոյ ատեններն և անկէ ալ անդին: Իսկ Պարսիկք, բռնաք և մոլենախանձք, քաղաքական իշխանութիւնին ընդարձակելու մտածութենէն ու փափաքէն զատ՝ կրօնական դիտում մ'ալ ու-

նէին. խզել վերցընել այն կապն որ զՀայս արեւելեան կացսերութեան ու անոր քուղաքաղիտութեան հետ միացընելու կամ անոր հաւատարիմ պահելու զօրաւոր միջոց մ'էր. ընալին ընել զգրիտոնէութիւն, եկեղեցեաց աւերակներուն վրայ ատրուչաններ ու կրակի տուներ թարծրացընելով: Այս նպատակին հասնելու հաւմար հարկ էր ընտելացընել իրենց պարսիկ լեզուն, և ծաւալել զայն ընդ բովանդակ Հայաստան. և ուր հարկ ըլլայ՝ ամէն բունական և անիրաւ միջոց գործածել, յոյն և ասորի լեզուն և դպրութիւն անկէ տարագիր ընելու: Այս միջոցին յաղաթեանը մէջ կը յուսային տեսնել իրենց յազթանակը. Փառասիրական ձգտումներ և տենչը, նոյն իսկ հայ հոգոյն վրայ բնակող՝ բայց հայրենաւանդ արիւթիւն, սիրաւ և անձնանուիրութիւն չկողող ազգայնոց, Մերութաններու, Վասակներու և անոնց նմանեաց՝ ծածուկ կամ յայտնի պործակիցը, օտար և օգնական ըլլալ կը խոստանային անոնց լանից: Սրտերնուն հետ՝ նաև ձեռքն ու սուրը անարգ գնով կը վաճառէին, հայրենեաց կրօնքն ու ազգային իշխանութիւնն տապալելու:

Հայաստան հայրենեաց՝ կրօնական ու քաղաքային պայտիսի ճգնաժամի մը մէջ սրբոյն Գրիգորի աթոռոյն վրայ բազմած կը ցուցընէ պատմութիւնն՝ զմեծն Սահակ Պարթեւ. ոչ լոկ երկնապարզեւ սիրտ ու հոգի մը, այլ մասնաւոր աստուածախնամ տեսչութիւն, ամենափայլ արեգակն մեր ազգային եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ: Իրեն ու իր անմահանուն ամուլակցին սրբոյն Մեսրոպայ, և զիրենք քաջալուրդ ու խրախուսող մեծին Վասմապաշտ պաշտպան իմաստ ունիւնէ մը արթննալը, և այն՝ պայտիսի եռանդեամբ, փառօք և արգասեօք, որ աւանդ, խիստ սակաւաթու եղաւ:

Տեսան ասոնք, կորովաբիր աչքեր և հեռատես միտք, Թէ ասորի ազգ, լեզու և դպրութիւն՝ արդէն իրենց ժամանակն անցընելու վրայ էին. ալ ոչ անոնց դպրութենէն և ոչ ալ քաղաքական դիրքէն՝ իրենց հայրենեաց տպագրային համար ակնկալութեան տեղ մը մնացած չէր, հարկ էր՝ իրենց երկրին ու աշխարհին վրայ կրօնաւոր երկու ազգերէն՝ նախ առաջին պարսիկ իշխանութեան սր ըստ օրէ՝ աւելի սպառնական դիրք մը բռնող ոյժը խորտակել լաւալախել. ու անով արքութեան կրօնից վտանգը հեռացընելէն ետքը, յոյն գիտութեամբ և դպրութեամբ՝ այլ եւս պատքեալ և կարօտ չթողուլ ազգ մը՝ որ իրենց արիւնն, սիրան ու սէրն էր. և առ այս՝ հարկ էր զիմել և մերձենալ առ յոյն այնպիսի չափով և խոհականութեամբ՝ որչափ իրենց անհրաժեշտ օգուտը կը պահանջէր. ազգային երիտասարդութիւնն հելլենացընել մտքով, հանճարով ու գիտութեամբ, և հայ պահել սրտին և հոգւով:

Թէ որչափ աշխատեցան այս բարեգործ գիտմանն հասնելու՝ մեր նախնեաց երկասիրութեան ¹ մի մէջ արդէն յիշատակած ենք համառօտիւ. լանալով մի առ մի, որչափ գիտցեր ու կրցեր ենք հասալել 'ի պատմութեանց և 'ի յիշատակարանաց, թուելով իրենց մեծ և սուրբ հոգին ու սիրտը կրօն արժանաւոր աշակերտները, ու չիմ, երկարողի, ու մեր հայրենեաց ու իրենց վարդապետաց անմահական պարծանք հինգերորդ դարու ուսումնասէր և ուսումնասինգիր երիտասարդութիւնն:

1 Տես Պատմութիւն հին հայկական դպրութեան:

Գ. ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐՈՅ

Ի ՀԱՅԼԵՋՈՒ ՅԱՍՏՈՐԱԿԱՆԷ

Ազգին լրտեսան արհարս առ Ս. Սահակ վասն բարգմանութեան Ս. Գրոց 'ի հայ լեռ գոռս — Սուրբ Սահակ ձեռք կր զտրնէ այս աշխատանքին յատարականէ — Որ մաւսին քայլմանտեսան նոսրից նա իր նախկին աշխատանքս — Սրբոյն Մեսրոպացաւ և երիցադոյն աշակերտսց զործակցութեանս — Հանգամանք նախկին քարգմանութեանս

Հայրենեաց վտանգը վերահաս էր. հարկ էր փութայ 'ի դարմանն:

Նոյն բարենշան ու նախանձելի դարու պատմաց մէկը, Փարպեցին Ղազար, սրբ. տոյարժ ու տնտեսանալի տեսարանի մը կը հրաւիրէ զմեզ: Անոնցմէ գրեթէ տասնըլորս դարու հեռու մնացողքս, դեռ շեղք կրնար անկարեկիր ու անարատար նկատել զայն: Թողունք Փարպեցոյն որ խօսի.

« Երբեք ալ ամենայն աւագ քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելեան Մայրթոցի, և ամենայն նախարարք աշխարհիս Հայոց և մեծամեծ տոնատեսարք՝ առ թագաւորն Հայոց Վառդապետհ, և հանդերձ թագաւորանս սկսան աղաչել զտուրն Սահակ արկանել զամեն յաշխատութիւն հոգեւոր, և թարգմանել զաստուածաշունչ-կտակարանն 'ի յոյն լեզու 'ի հոյ բարբառս: Էւ դաք աւագ քահանայիցն առէին ցտորք քահանայապետն, թէ Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեան Մաշթոցի, զոր զարթոյց աստուածային շնորհն 'ի ցանկութիւնս յայս, կարգել զվաղըն, իւրց գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել 'ի կիր. այլ աւտորի մեծաշուն և անօգուտ ուսմանքն աշխատեալք յոխորս, յորոց բազմութիւնք ժողովոցոց ունայնք և թախուրք հրաժար եալք զնային յեկեղեցւոյն և ուսուցիչքն հանելով յոգւոց և հառաչելով՝ զղլտնային զսնտի ջանս իւրեանց, յորում ոչ զոր յուսումնասէր ժողովելոցն տեսնէին օգտեալս 'ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատութեան, որ է կերակուր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց. մինչ գտաւ գիր, և յաջորդելով Քրիստոսի եկեալ յանուն տակաւին զօրանոյ: Համայն և զայս վաստակոյս կարգումն, և քոյինդ առաքինութեանդ գիտութեամբ եղիցի, և կատարեան Սրբ որպէս և սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ 'ի խոշտանկանան անմիաս աշով Հօրին 'ի լուսաւորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ, պաւհեալ շնորհեցաւ և քեզ նորին շաւառիդ՝ վիճակ ժառանգութեան պայծառութեան պաշտամանս այսորիկ, սկիզբն առնել զործոյ մշակութեան այսմիկ, և լինել նմանող սուրբ նախնոյն քում, որ յանգիտութենէ 'ի ճշմարիտ աստուածագիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց: Արդ և դու յանօգուտ մուրդաբանութենէն 'ի ստոյգ հոգեւոր եկեղեցազարդ բանաւորութիւնս առաջնորդեալ բազում ժողովոցոց աշխարհիս մեծի. նուր Գալուստանութիւնս զայս մնացեալ 'ի սուրբ նախնեանց քոց, զոր պաւհեալ քեզ Աստուած. զոր ոչ ումեք այլում 'ի Հայաստան աշխարհիս մարդկան գոյ հնար ձեռն արկանել յայդպիսի գործ մեծ: Վասն զի և ոչ կարացաք հմուտ լինել և տեղեկանալ այդպիսի արուեստաւոր ուսմանցդ, որպէս և քեզ տուաւ զօրութիւն ճար.

տարութեան 'ի վերին օգնականութենէն, յազաքս զո տաքինասէր և պարկեւտ վարուցդ, որ նմանեալ ճշգրտապէս օրինակեցիր 'ի քեզ զվարս երանելոյ հօր քոյ Ներսիսի » :

Այսարհապաղատ թախանձանք մ'էր, բովանդակ ազգի ընդ հանրութեան կարօտութիւնն լսելի ընող ձայն՝ եկեղեցական ու աշխարհական աւագութեան և բազմութեան ժողովրդոց, միասիրտք և միախորհուրդք, խառնելով իրենց աղերսանաց հետ նաև զարտասուս. յորում մի է ամենուն նպատակը, զոր Կօրին, Փարսպեցի և Խորենացի միաբան կ'աւանդեն։ Հայկական այրութիւնին՝ արդէն մտածուած և յօրինուած կազմակերպութիւնն՝ գեղեցիկ պատեհ և առիթ մ'էր իրենց խնդրուածոց կատարումը փութացնելու, և սուրբ հայրապետին աշխատանքը դիւրին դործելու։ Այսչափ ու այսպիսի իրաւացի թախանձանոց չէր կրնար անխող երևնալ աստուածոսէր ու հայրենաց բարոյն փափաքով վառուած սիրտը։ Մտադիր յանձն առաւ իրեն եղած առաջարկութիւնը. ու անով ամէն իրեն զիմով սրտերը սփոփեց ու քաջալերեց. և վտանգն՝ զոր ինչպէս ըսինք, վերահաս և սպառնալից կը նկատէին՝ ոչ եւս այնպէս խիթալի և անհրաժեշտ կ'երևնար։

Բայց այդ անթիւ բազմութեան մէջ՝ ամենէն աւելի սփոփուածն էր Մերովպայ սիրտը. իր մեծ գիտօրին, և անոր համար կրած ամէն տաքնապնդում, ճգանց ու վառ տակոց լիովի հատուցումն ու վարձքը արդէն ընդունած կը սեպէր։

Սակայն սուրբ Գրոց ստուգահաշուատ և ամենայն փստահութեան արժանի յոյն օրինակ մը գտնելն 'ի Հայաստան՝ դիւրին չէր. արդէն ըսինք թէ Մերովպայ աղագաղա կրից ու սուրբ կրօնից դէմ ունեցած ատելութեան զուհ եղած էին. անոնց 'ի խնդիր ելլել, մինչև 'ի սաւմանս Յունաց և 'ի կայսերանիստն Բիզանդիոն խնդրակը յղել՝ ժամանակի կարօտ էր, ուր ազգին պէտքն՝ անհամբեր ըլլած էին զամենեսեան. որ մը, ժամ մը յառաջ իրենց իրաւացի ցանկութիւնը կատարուած տեսնելու փափաքանօք վառուած էին ամենեքեան։ Այդ պատճառաւ սուրբ Սահակ հարկ սեպեց որ ասորի թարգմանութեան մը վրայէն սկսի իր աշխատութիւնը. որովհետև ինչպէս քիչ յաւալ առիթ ունեցանք յիշելու՝ հաւատարմութեամբ մեծորոյ ու ազգին արդէն ընդունելի թարգմանութիւն մ'էր այն։ Կը վկայէ Խորենացի. « Գառնայ (Մերովպ) և գտանէ զսուրբ Սահակ 'ի թարգմանութեան պարապեալ յասորոյն՝ յոչ լինելոյ յունին։ Քանզի նախ 'ի Մերովպայնայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ 'ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարօթի վերակացունքն յոյն ուսանել զպրութիւն ումեք յիւրեանց մասին, այլ միայն ասորի » :

Սուրբ կամ աստուածաշունչ Գրոց որ մասին թարգմանութեան նուիրեց արդեօք մեծն Սահակ իր նախկին տխրատանքը. — Հաւանականաբար անոր՝ որուն աւելի կարօտ էր ազգը. և այդ մեծ կարօտութիւնն խիստ լաւ բացատրեց հօտաւէր հովուապետին թէ ինչպէս եկեղեցւոյ պաշտամանց ընթերցուածոց հոգեկան մխիթարութենէն զուրկ կը մնար ազգը. զի թէպէտ և յոյն լեզուին զպրութիւնն և ուսում՝ 'ի Պարսից կրած հալածանքովն հանդերձ գեռ եւս ազգին մէջ մասին ծանօթ էր, բայց ոչ մեծ ամսանութեան. որով չատերը, — եկեղեցեաց մէջ զուժարուած խառն բազմութիւն, — լսող միայն կ'ըլլային աստուածային բանին՝ առանց անիկ օգուտ մը քաղելու։ Բնական էր՝ որոյն Սահակայ առաջին փոյթն ու ջանք պիտի ըլլար. — զի զայն կը պահանջէր իր հովուական պաշտօնը. — այդ հոգեւոր միասուն դարման մատուցանել։ Ան շուշալ զայս կ'ուզէն ականարկել սրբայ Կորեան հետեւեալ խօսքերը. « Երանելոյն Սա

հակայ, կ'ըսէ, զեկեղեցական գրող գումարութիւնն կանխաւ յունական բարբառոյն 'ի հայերէն դարձուցեալ »: Ուր եթէ ուզենանք հնթադրել գրչի վրիպակ մը, և ինչպէս հաւանականաբար և ճշգրտաբար կրնայ համարուիլ, յունական բառը աւորուկանի փոխեք, կրնանք հետևեցընել թէ որովհետև եպիսկոպոսաց և եկեղեցւոյ պաշտօնէից տագնապէս ու գանգատը գլխաւորապէս անոր համար էր որ եկեղեցական պտղաւանդ մէջ կարգացուած գրքեր՝ ասորի և յունական ընդունով ըլլալուն, ժողովրդեան մէջէն շատին անիմանայի որով և անգուտ կ'ըլլային: ասորն Սահակ Գե. կեդիցական գրող գումարութիւնն, այս ինքն եկեղեցական պաշտամանց ատեն կտրուած գրքերը փութող թարգմանել 'ի հայ քան և 'ի զիր: Բայց եթէ մէկն շտառն յանձն Արեւան խօսքին այդ փոփոխութիւնը՝ և թողու այնպէս, մեր ենթադրութեան բուն իմաստին հակառակած չըլլար: միայն փոխանակ յասորականէ՝ 'ի յունէ եղած կը համարի թարգմանութիւնը:

Սակայն այդպիսի մեծ ձեւնարկ մը՝ ուրբ Գրող ամբողջ թարգմանութեան, լոկ անձի մը համար ծանր էր և դժուարին աշխատանք, մանաւանդ գլխաւորել որչափ կարելի էր 'ի սուր ժամանակի, ինչպէս կը պահանջէր ազգին և Հայաստան եկեղեցւոյ կարօտութիւնն: Հարկ էր նաև այլոց գործակցութիւնն. և այս վախճանաւ զուամարեցան աշակերտք որք արդէն հռչականուն են իրաւամբ մեր ազգային մատենագրութեան պատմութեան մէջ, թարգմանիչք ստեղծով: և որոց կը պարտիմք մեր դպրութեան մեծագոյն և ազնուագոյն մաս մը: Մանօթէ մեզ դարձեալ թէ երկու դասու կը վերաբերին ասոնք. ոմանք անմիջական գործակիցք և աշակերտք՝ սրբոցն Սահակայ և Մեսրոպայ, և երիցագոյնք և յառաջագոյնք սեպուած իրենց աշակերտակցաց մէջ. և այլք կրտսերք կոչուած, որոնք մասամբ այս վերջիններուն ձեռքին տակ և առաջնորդութեամբ կրթուած էին: Սուրբ Գրող թարգմանութեան մէջ աշխատակցութեան գլխաւոր արդիւնքն երիցագունիցն էր. ինչպէս միաբան կը վերայեն Արարի, Փարպեցի և Յորենացի: Միայն այդ պատմելից խօսքերուն մէջ երկրպայութեան մասն որ մեզի ընդ առաջ կ'ենլէ յայնմ է թէ սրբոցն Սահակայ և Մեսրոպայ՝ և իրենց աշակերտացն 'ի թարգմանչաց պատի որոց կը վերաբերի սուրբ գրող թարգմանութեան այս կամ այն մասը. զի կամ հասարակարար՝ կամ մերթ եւս իրարու հակառակ երևոյթ ունեցող խօսքերով կը թուին աւանդել՝ մեզի համար մեծապէս հետաքննելի այս կէտը:

Արարի եղածին չափ լաւագոյն խելամուտ ըլլալու համար՝ այդ յիշուած երեք ժաւանակակից անձանց արդէն ծանօթ և շատ անգամ մէջ բերուած խօսքերը միասնաբար՝ ներկայացընենք ընթերցողաց:

ԱՐԱՐԻ. « Հրաժարեալ (սուրբն Մեսրոպ) յեպիսկոպոսացն սրբոց հանդերձ օգնականօք իւրովք իջաներ 'ի քաղաքն Սամատացոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր. և անդէն 'ի նմին քաղաքի գրչի ոմն հեղինական դպրութեամբ Հոսիանոս անուն գտեալ... 'ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկուք աշակերտօքն իւրովք, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին՝ յեկեղեցաց գաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի Պաղատական տանէն: Եւ եղեալ սկիզբն նախ յառակացն Սողոմոնի, որ և 'ի ոկգրանն իսկ ծանօթ իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել ասելով եթէ ճանաչել զիմաստութիւն և զկարտ, իմանալ գրանաւ հանճարոյ: Որ և գրեցաւ ձեռամբն այսորիկ գրչի. հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան »... —

« Ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ արուեստն » ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել, մանաւանդ Հոյեցեալ ի տեառնարարքս Լրամանացն բարձրութիւնն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ, վասն ամենայն իրացն եղելոց. յաստուածեղէն պատգամանցն բարձրութիւն աւանդելոցն՝ մատենագրել առ ի պաւհեստ յաւիտեանցն որ գալոց էին : ...

« Եւ այնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհո Հայոց անպայման սքանչելի լինէր, յորում անկարծ ուրեմն օրէնսուսոց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջէմն Պաղոս բովանդակ առաքելական գնդան, հանդերձ աշխարհակեցոյց յաւետարանան Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հոյարարարոց հայերէնախօս գտան... Որ և սկսան իսկ սինը եկեղեցոյ՝ միշտ մուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչոյց՝ Քրիստոսի քործել. գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հոյաստան ազգին, դաս դաս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցն ի կատարումն գիտութեան, բաւականս և առ ի զայլսն զեկուցանելոյ » ... —

« Եւ յորժամ այսպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր զսուրբ աւետարանն տեառն, և ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելոյ, խորհուրդ առնոյր այնուհետև վասն կէ՝ ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հռոմ մոց : Եւ փութացեալ գնայր հանդերձ աշակերտօք բազմօք, անցանել ի կողմանս Յունաց. և վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց՝ յառաջագոյն զնմանէ անդ ի հրեայական կողմանց հռչակելոց, առաւել միամտութեամբ ընտանեբար յեպիսկոպոսաց աշխարհին և յիշխանաց և ի գաւառականացն պատուեալ. մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին որ անուանեալ կոչէր Անատոլիոս ի մուտ ճանապարհին. և զիրա առաջի եղեալ գրով ցուցանէր կայսերն, որում անուն Թէոդոս կոչէին, որ, զի Արկադոս կայսեր. ուստի և հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօք զսուրբ Ա. կուսիս անուն կոչելոյ » ... —

« Իսկ նորա դրազմութիւն աշակերտացն տարեալ ի քաղաքն Մելիտինացացն, յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ալկակոս կոչէին. և զիստօր աշակերտացն թողլոյ զայն որում Ղեւոնդէան կոչէին, այր հաւատարիմ ճշմարտաւէր : Եւ առեալ երանելոյն զպատուական եպիսկոպոս Դերմանայ, որոյ անուն կոչէր Գինթ, և սակաւս յաշակերտաց անտի, և ելեալ յանարեոյն գիմնասիական և բողոքօք պատիւ գտեալ՝ հասանէին ի թագաւորակաց քաղաքն Կոստանդինական, զորմէ իսկոյն պատմէին յարքունիսն. և մտեալ առաջի պատուական աթոռոյն՝ յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն, և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ գրանն, որում Ատտիկոս կոչէին. յորոց և գտեալ շնորհս, հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մեծարել զարմանօք կարգելովք յեկեղեցւոյն և յարքունեաց և ի պատուական իշխանաց քաղաքին :

« Եւ ապա յետ Պասքին կատարելոյ՝ ցուցեալ կայսերն զպիտոյից հանգամանս... և ընկալեալ ողոյն յեկեղեցւոյն և յերեւելի իշխանացն քաղաքին և ամենայն իւրոյ. նովքն յաղոյեալք՝ ելանէին ի դեռպակս ի կառս արքունատուրու : Եւ մեծաւ չքով և բողոքօք վայելութեամբ՝ ունէին զճանապարհս արքունականս, և ամենայն քաղաքացն պատահելով ի քաղաքին պայծառագոյն երևէին. և մեծամեծ պարգևս գտեալ, զայն հասանէին ի ժամագիր կողմանս. և անդէն վաղվադակի պատահեալ սպարապետին Հայոց՝ հանդերձ սակերօք կայսեր յանդիման լինէին : Եւ նորա առեալ սակերս կայսերական նշանօք, փութայր վաղվադակի զհրամանն կատա-

րել, և հրեշտակ արձակեալ այնուհետև 'ի գաւառս կէս ազգին Հայոց՝ յիշխանութեանն կայ եր, բազմութիւն մանկաւոյ ժողովել, և Նոդին ունիկս կարգել 'ի պատեհազոյն տեղիս, յոր և երանելին զվարդապետութիւն իւր 'ի գործ արկեալ, և ժողովելոցն քաղցրացուցանէր :

« Յետ այսորիկ աչ եղեալ երկուցունց երանելիացն զլուստեցն ազգին զդպրութիւն առաւել յարգել և դիւրացուցանել, ձեռն 'ի գործ արկանէր 'ի թարգմանել և 'ի զրել մեծն խառնակ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն: Որոց դարձեալ դէպ ինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել 'ի կողմանս Արորց 'ի քաղաքն Եղեատեղոց. զՅովսէփ . . . և երկրորդն Եղնիկ անուն՝ յայրարատեան գաւառէն 'ի Կողդղէ, զի յասորական բարբառոյ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցեն:

« Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն՝ և կատարեալ զհրամանսն, և առ պատուական հարսն առաքեալ՝ անցեալ զնային 'ի կողմանս Յունաց, ուր և աւետալք և տեղեկացեալք՝ թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին:

« Ապա յետ ժամանակ ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ ինէր ոմանց եղբարց 'ի Հայաստան աշխարհէ դիմել իրանել 'ի կողմանս Յունաց, որ և Վեռնդէս առաջնոյն տնուն էր, և երկրորդն Կորինս. և մատուցեալ յարէին յէջնիկն, իրրև առ ընտանեզոյն տննդակից 'ի Կոստանդինական քաղաքին, և միաքանութեամբ հոգեւոր պիտոյիցն՝ զինքիրն վճարէին: Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոյն, և բազում նորհագիր հարց յետ այնր աւանդութեամբք, և նիկիական և փեմստական կանոնօք գային իրեկելով յաշխարհին Հայոց, և առաջի գնէին հարցն զրերեալ կոտակարանն եկեղեցոյ:

« Իսկ երանելւոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց դումորութիւնն կանխաւ յունական բարբառոյ 'ի հայերէն դարձուցեալ, և բազում եւս զհայրապետաց սրբոց զհշմարիտ զիմաստութիւնն, դարձեալ յետ այնորիկ առեալ՝ հանդերձ Եղնակաւ՝ զյառաջագոյն զյանկարծազուտ զփութանակի թարգմանութիւնս հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք, և շատ եւս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին »:

« **ՔԱՐԳՈՅԻՒՆ.** (Ս. Սահակ) « կամատր յօժարութեամբ ետ զանձն 'ի գործ՝ պանծացեալ յԱստուծոյ գործակցութիւնն, որ ետ նմա զայալիսի շնորհ առաւելապէս գիտութեան, և անվնէր լանալով զցայգ և զցերեկ՝ թարգմանեալ զկոտակարանս ամենայն զխօսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք 'ի սուրբ Հոգւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երկնիկ առաքելովքն զնորոց կոտակարանացն զլուսաւոր և զկենսատաքարոգութիւնս նովին հոգեւով: Եւ տարեալ 'ի զլուսի սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ՝ զգործ մեծ հոգեւոր վաստակոցն, կարգեցան վարդապետի յայնմ հետէ՝ զպրորց հօտին սուանց. բազմացան դաւք զրչաց՝ երեւս առնելով զմիմեամբք. պաշտամունք զարդարեցան սուրբ եկեղեցոյ » . . .

« **Պայծառացան եկեղեցիք,** շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով 'ի նոստ սխտ կոտակարանաց ընծայիւք . . . Եւ զի միանգամայն իսկ ասացիք ըստ բանի սուրբ մարգարէին Եսայեալ. Թէ լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց՝ գիտութեամբ Տեառքն 'ի հոգեւոր վտանգք սուրբ վարդապետին Սահակայ, իբրև զլուս բազում ուր ծածկեն զծովս » . . .

« **ՈՐԲՆԱՅԻՒՆ.** (Մեարով) « Իսկոյն 'ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռաջակ, զբովանգակ քան և երկուս յայտնիս և զնոր կտակս յեղով 'ի հայ բան. նաև աշուկերոց նորա Յովհան Եկեղեցայիկ և Յովսէփ Պաղնացի, մի-

անգամայն և զարուեստ գրութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն... Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ զրանն արքունի, ինքն դառնայ 'ի Հայս. և գտանէ զմեծն Սա. Հակ թարգմանութեան պարագեալ յասորւոյն, յոյ լինելոյ յունին:

« Ապա եկեալ և առեալ Մեսրովպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և զմիւս ընկեր նմին 'ի Կողբ' գեղջէ՝ որում անուն Եղնիկ կոչիւր, առաքեն 'ի Միլագետս 'ի քաղաքն Եդեսիա. զի որ միանգամ գտցի անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց Հարցն առաջնոց, թարգմանեալ 'ի մեր լեզու՝ բերցեն փութով. զի յետ այնր 'ի Բիւզանդիոն առաքեսցեն 'ի նոյն գործ: Որոց ընկալեալ զՀրապուրական թուղթս սուտակասպասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստեն մեծն Սահակ և Մեսրոպ զայլս առաքել 'ի Բիւզանդիոն, վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց, նոյն ընդ նոյն շուեալ գնացին 'ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քաջ վարժեալ հելլեն դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին 'ի թարգմանել և 'ի գրել: Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ և Կորիւն կարդային, յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա 'ի Բիւզանդիոն: Ապա ելանն անդ Յովհան և Արծան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրովպայ. որոց յուլարար ուղեւորեալ և ծուլարար դեգերեալք պատաղեցան 'ի Կեսարիա. որոց ընդունելութիւն ամենեցուն արար Մաքսիմիսնոս եպիսկոպոսն Բիւզանդացւոց » և . . .

« Ապա եկեալ թարգմանելէն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն, գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարոնոյ, և մատուցին զԹուղթս և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով, և զստոյգ օրինակս գրոց: Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրովպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմիւսն, զամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ. քանզի անգէտք էին մերում՝ արուեստի, 'ի բազում մասանց թերացեալ զործն գտանէր: Վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրովպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա 'ի լեզու պանծալի, 'ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանի վերաբանութեան »:

Եղնակ երէց (որ կարծի յեօթներորդ դարու կացեալ). « Առ որով Ապուրակէս կաթողիկոս. և դարձեալ առ որով ընտրեցաւ Սահակ անուն լինել կաթողիկոս. որ է որդի Ներսեսի առաքինւոյ, թոռն Աթանագինէ, թոռն սրբոյն Գրիգորի: Առ սովաւ և դպրութիւնք Հայոց յաջորդեալ, և կտակարանք եկեղեցւոյ 'ի սմանէ յառաջ թարգմանեցան, և կարգք գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելիս Տարաւնացւոյ, որում անուն Մեսրովպ ճանաչէր. որ էառ զձեռնադրութիւն երիցութեան 'ի նմին Սահակայ կաթողիկոսէ: Սա եգիտ նշանադիր դպրութեան հայերէն լեզուին վարելայ աշխփեստոցն հանգամանս. յորում ժամանակի լցան նոքօք կարգքն յառաջադիմութեան: Եւ նոցա աշակերտ Ղեւոնդ այր ստոր և ընտրեալ և Հլմարիտ 'ի գործ մշակութեան Աստուծոյ. և Արծան և Կորիւն և Եղնիկ և արբանեակք նոցուն հանգիսիցն, և ձեռնադրեալք 'ի նոյն սրբոյ կաթողիկոսէն »:

Երեք ժամանակակից պատմաւոց խօսքերէն, — որչափ ալ տեղ տեղ մութ, պակասաւոր, զիրար չբռնող և լուսայ կարօտ, — յայտնապէս կ'երևնայ թէ երկու թարգմանութիւնք եղած են աստուածաշունչ գրոց 'ի մեր լեզու. առաջինն ըստ մեծի մասին յասորւոյն 'ի ձեռն սրբոյն Սահակայ, և մասամբ ալ 'ի յունէ՝ 'ի սրբոյն Մեսրովպայ: Սրբոյն Սահակայ ասորական օրինակի մը կարօտ ըլլալուն պատճառ.

ներն՝ արդէն յիշատակեցինք, որուն՝ ինչպէս տեսանք, բացայայտ կը վրայեն զլիաւոր պատմիչք դարուն և իրենց աշակերտեալք՝ ամենայն հաւատարիմ՝ վատահալթեան արժանաւոր անձինք։ Իսկ սուրբն Մեսրոպ իր Թարգմանութիւնն, զոր մեկին և որոշ կը յիշէ Խորենացի, ըրաւ յունականին վրայէն, երբ կը գտնուէր Հայաստանի այն մասին մէջ որ Յունաց իշխանութեան վերաբերելով քաղաքականաբար՝ բնականաբար չէր կրնար ունենալ այն դժուարութիւնը որ բռնադատեց զպարթեւ հայրապետն ստորականին դիմելու, զի դիւրին էր հոն գտնել զքննադիրս սուրբ Գրոց 'ի յոյն լեզու։

Բայց ինչպէս կ'երեւնայ 'ի նոյն պատմիչաց՝ նոյն իսկ աշխատասիրողք իրենց մեծ գործը մասամբ կամ ամբողջ աւարտելէն ետքն ալ՝ զոչ չեղան անոր փափաքելի և իրաւամբ սպասուած կատարելութենէն։ Հաւանականաբար այդ ածգոհութեան զլիաւոր պատճառը՝ ոչ այնչափ Թարգմանութեան արուեստի պակասութեան մէջ էր, զոր և կ'ակնարկեն պատմիչք, կամ անոնց հմտութեանն 'ի գիտութեան յոյն և ասորի լեզուաց, զի անոր հակառակ վկայութիւնը կու տան, ինչպէս տեսանք, մանաւանդ նկատմամբ սրբոյն Սահակայ, այլ սուրբ գրոց հաստատուն և անողոք օրինակներ շունենայնուն, որք յետոյ բերուեցան 'ի Թարգմանչաց։ և իրենց երկիւղած զգուշաւորութիւնն չէր ներեր՝ առանց այդ ամէն վտանգութեան արժանի օրինակներ ունենալու՝ կատարեալ և անթերի սեպել իրենց մեծ և հոյակապ վաստակը։

Աստուածաշունչ գիրք, Թէյսէտ գործ գերմարդկային, բայց այլևայլ Թարգմանութեանց ու բազմապատիկ ընդօրինակութեանց պատճառաւ՝ կրած էին զանազան աղայլութիւնք և փոփոխութիւնք իրենց ընթերցուածոց մէջ. զի և ամենայն Թարգմանիչք, և մանաւանդ ամենայն զրադրողք, հաւասար գիտութիւն և երկիւղած զգուշաւորութիւն պահած չեն։ Ի հնոց առ մեզ հասած բազմաթիւ զրադիրք, և առնոց իրարու հետ մանր ու երկայնամիտ բաղդաստութիւնն՝ զայս յայտնի կը ցուցնեն։ Ասկէ զատ, եկեղեցւոյ առաջին դարուց մէջ երևցող հերձուածողք և աղան, դապեօրք՝ իրենց կարծիքն ու վարդապետութիւնն աւելի հեշտեալ ընդունելի ընելու, կամ անոնց մեծադոյն կարեւորութիւն մը տալու դիտմամբ՝ դիմած են այս միջոցին՝ սուրբ գրոց ընթերցուածքը խանգարելու։ Անշուշտ յայսպիսի կասկածելի ձեւանձգութեանց զերծ չէին այն օրինակք՝ որ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ աշխատանաց առաջնորդք եղան. կամ գէթ չէին տեսներ անոնց մէջ իրենց փափաքելի և մեծապէս հարկաւոր փատհութիւնը. և Թերեւս այնչափ աւելի հաստատուեցան այս կարծեաց վրայ՝ որչափ յառաջեցին 'ի վաստակն Թարգմանութեանն։

Այս պատճառաւ հարկ եղաւ իրենց դիմել առ պատարարքն և առ կայսրն Կոստանդնուպոլսի՝ Եսիս ինքն Մեսրոպ անձամբ՝ քանի մը գործակցացը հետ, և յետոյ իրենց աշակերտք փութեցին երթալ 'ի քաղաքն Թաղատրակաց։

Կ'աւանդէ պատմութիւն Թէ Կոստանդիանուս մեծն՝ եկեղեցւոյ պայծառութեան ու բարեկարգութեան համար ըրած ուրիշ զանազան գովելի խնդրէր զատ՝ աստուածաշունչ գրոց օրինակներուն հաւատարիմ և անտխելծ պահպանութեանն համար՝ Եւսեբիայ Պամփիլիացւոյ յանձնեց որ իր անմիջական վերաբացութեամբ և ջանիք՝ ճարտար և իմաստուն զրչաց ձեռքով սուրբ գրոց ստուգագիր օրինակներ զաղարկարել տալով բազմացունէ, և զանոնք կայսերական զանձուն մէջ ամենայն զգուշութեամբ պահելով, ուր որ պէտք էր՝ անոնց ընթերցուածոց պարունակածին համեմատ օրինակներ ցրուէ կայսերութեան ընդարձակ գաւառաց մէջ։ Ասանկով՝

սարբերող մէջ ոտար և անՀամաձայն ընթերցուածոց մուտք կը խափանէին, արև-
ելեան եկեղեցւոց մէջ գործածուած օրինակք՝ իրարու զուգաձայն և միարժան կ'ըլ-
լային, և շատ կրօնական վիճից և տարածայնութեանց առկելը կ'առնուէր: Որոգի-
նէս՝ եկեղեցւոյ մեծ վարդապետ, և սուրբ գրոց վրայ ըրած աշխատութեամբ նշա-
նաւոր և մեծօրոյ, եօթնասնից և ուրիշ թարգմանութեանց և հերայական բնա-
գրին իրարմէ ունեցած տարբերութիւնները քններ, զատոր ու իրարմէ տարբեր
նշանակներով որոշեր էր իր սրբագիր տառից վրայ ըրած հմտական և բազմաձաւ-
տակ աշխատասիրութեանց մէջ. բայց իրմէ ետքը եկող անընտրող կամ ոչ քաջ
մտադիր կամ իմաստուն ընդօրինակողք՝ չփոթութեան և խառնակութեան պատ-
ճառ եղեր էին զանազն գաղափարելու ձեռք զարկած ատեններն: Այսպիսի ընթացքի
մը հետևանք անպատշաճութիւններն դարմանելու համար՝ սուրբն Պամիրիւս վկայ
Քիւրիտոնացի՝ ու իրեն մտերիմն ու աշակերտ Էւսեբիոս Կեսարացի՝ ետեւէ եղան
եօթնասնից ընտիր և ստուգահաւատ օրինակի մը գրութեան: Այլ և այլ օրինակ-
ներ գաղափարել տուին, խնամով սրբագրել ու քաղապտել տալով Որոգինեայ յի-
շուած վէղիկեան ու Քաթիկեան կողմած երկասիրութեանց սկզբանագրին վրայ, որ
կը պահուէին 'ի դարանս մատենից քաղաքին Կեսարացւոց. և այդպիսի խնամքով
յղկուած ու սրբագրուած օրինակք՝ Պաղեստինականք կը կոչուէին. ուր այս ուղ-
ղագրութիւնք ընդունուած էին 'ի հոգեւորական իշխանութենէ գաւառին, և անոնց
համեմատ կ'ըլլային հրապարակական ընթերցմունք յեկեղեցիս: Սրբոյն Պամիրիւ-
սեայ վկայական մակուղնէն ետքը՝ այդ նուիրական ու ցանկալի ժառանգութիւնը՝
իր բարեկամին ու գործակցին Էւսեբեայ մնաց. որուն ձեռքովն ու ջանիւք փոխա-
դրուեցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս: Բարեպաշտ կայսեր փափաքը կատարելու համար՝
Էւսեբիոս այս ընտիր վկայեալ ու արդէն գործածուած օրինակը պէտք էր որ նա-
խամեծար սեպէր, ինչպէս որ ըրաւ ալ:

Այսպիսի գանձի մը գոյութիւնն 'ի Բիւզանդիոն՝ անշուշտ անժամանօթ չէր մեր
դպրութեան նորոգչացը, և զայն ձեռք ձգելը՝ իրենց աշխատութեան վաւերականու-
թիւն ու յարգ տալու համար՝ ամէն բանէ աւելի փափաքելի: Այս նպատակաւ էր
թարգմանչաց երթն 'ի Բիւզանդիոն: — Բայց մեք առ այժմ թողով գիրենք 'ի նա-
նապարհորդութեան, դառնանք 'ի Հայաստան՝ առ մեծարեալ վարդապետս նոցա
Սահակ և Մեթուդի:

Պատմեցինք թէ սուրբն Սահակ՝ յորդորեալ և խրախուսեալ 'ի բազմապաղատ
թախանձանաց թագաւորին, ուխտի եկեղեցւոյն և աշխարհի բազմութեան՝ մէկէն
իւր թարգմանութեան ձեռք զարկաւ՝ առանց սպասելու ստուգադոյն և ընտիր
օրինակաց սուրբ Գրոց, որ յայնմ միջոյի դեռ ձեռքն հասած չէին: Ենթադրեցինք՝
փարպեղեղն ու Խորենացւոյ խօսքերէն, թէ ինչ որ 'ի վեր քան զամենայն անհրա-
ժեշտ կարևոր էր՝ հայրենի աշխարհին հոգեւոր օգտին համար, զայն փութացաւ
թարգմանել. եկեղեցական պաշտամանց մէջ կարդացուած և 'ի գործածութեան
եղած ընթերցուածներն. որով մեծ կարօտութիւն մը լիցուեցաւ, ու այնուհետեւ
ոչ եւս « Բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք զնային յե-
կեղեցւոյն.... և ոչ զոր յառաձեռն ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս 'ի վարդա-
պետութենէ հոգեւոր խրատունց »:

Ոմանք 'ի բանասէր հմտից՝ ընդհանրապէս յունական կամ ասորի լեզուով եկե-
ղեցական պաշտամանց գործածութիւնն առ մեզ անկարելի կ'ենթադրեն. Հնար է,

կ'ըսեն, որ գտնուած ըլլան 'ի Հայաստան կողմանք' ուր պաշտամունք եկեղեցւոյ, այսինքն պատարագի սպասարկութիւնն և ժամակարգութեանց աղօթք՝ բոլորովին յոյն կամ ասորի լեզուաւ կատարուէին. բայց աներկայելի է որ ընդհանուր չէր և չէր իսկ մարթ լինել. քանզի ինչպէս հնար է լինել որ ամբողջ ժողովուրդ մը և ազգ և աշխարհ մի զբոստոնեայ, ճոխացեալ իւր եկեղեցեաւն և իւրեան հայրապետք բարեգործեալ, բնաւ ընտանի լեզուաւ սղօթից ձև մի շունենայ: Եւ ինչ հարկ կար, կ'ըսեն, մերոց որոց հարց աստուածարելոց, որպիսի սուրբն Յուսէկ և համբաւեալն 'ի նոսա իբրև բարեկարգիչ եկեղեցեաց մեծն Ներսէս Պարթև, զայդպիսի աններելի անհոգութիւն անհագանային, մանաւանդ զի առ Բիւզանդայ և Մեսրոփպայ երիցու կ'ընթեռնումք թէ սուրբն Ներսէս առաւօտեան ժամակարգութիւնն կատարելու վրայ էր, երբ Պնեայ անպարտական մահուան գոյժն հասաւ իրեն: Միթէ զտարբ գիրարովանդակ 'ի հայ լեզու վերածելու չափ՝ դժուարին ինչ էր նաև. զանիպօրինիցի որ ըստ օրէական աղօթից ձև մը՝ 'ի հայ լեզու գնել, և 'ի գիր առնուլ յոյն և ասորի տառեր՝ որք արդէն 'ի գործածութեան էին ¹:

Համամիտք այս կարծեաց և այդպիսի անտեղութեան մը, սակայն դժուարին թուի մեզ ժամանակակից պատմչաց բացայայտ վկայութիւնքը տարակուսի տակ ձգել. և այնչափ աւելի՝ որ երեքստասան դարուց անընդհատ մը կայ ընդ մեզ և ընդ նոսա և իրենց ժամանակին հանգամանք՝ դեռ փափաքելի լուսով և ծանօթութեամբն հասած չեն մինչև առ մեզ: Արդեօք Վրթանայ, Յուսէկան, Ներսիսի մեծին և իրենց նմանեաց ժամանակի հանգամանք չկրնցին փոփոխութիւն մը, երբ յունական ազդեցութիւն և իշխանութիւնք սփռան այլ եւս չափ ու ուսման չճանչնալ, և սասանեան պետութիւնը ամէն միշտ օրինաւոր կը գտնէր իր կամքն առաջ տանելու համար: Եւ նոքա՝ որ ուզածնուհն պէս կը փոփոխէին մեր թագաւորներն, աղիկամի 'ի գահ բարձրացնելով ու անկէ վար աւելլով, — որք սրբոյն Սահակայ հայրապետի պէս անմասն ա՛նձինք՝ 'ի դատ կը կոչէին մինչև իրենց արքունական դռան. չնայելով ոչ անոնց հասակին և ոչ պատուոյն, և կը գտնէին կը դատապարտէին, և իրենց հաճոյցն ու կամաց համեմատ՝ իր նուիրական աստիճանին պաշտամանց չափըն ու սահմանը իրենք կ'ըլլային որողող, զվարդապետելն միայն թողլով Սահակայ, և իրեն անարժան հակառակաթոռն Շմուէլի ու Բրբրոյն տալով գիշխանութիւն ձեռնադրելոյ, չէին կրնար նոյնպիսի սաստ և բռնութիւն բռնեցնել նաև եկեղեցական պաշտամանից լեզուի և կարգաւորութեան նկատմամբ՝ որոնք կրնային արդէն ընկալեալ և 'ի կիրարկութեան եղած սովորութեանց անմասն ըլլալ և հակառակ: Այդպիսի վարմունք մը անկարելի չի թուիր մեզ: Պատմութեանց մէջ կը յիշուին նման դէպք, երբ ազգք և ժողովուրդք ունենալով իրենց լեզուն և հասարակաց աղօթից ձևը, բռնադատուին վրանին տիրող ազգին լեզուով աղօթել յեկեղեցւոյ, երբ ազգաց իրարու հետ ձուլման քաղաքագիտական օրէնք զայն թուին պահանջել:

Բայց ինչպէս ըսինք յառաջագոյն, լոկ ենթադրութիւնն մ'է՛ր այս կամ կարծիք, զոր կամուխ քան զմեզ ունեցած է բազմաճմուտ և բանիբուն վարդապետն մեր Ինճի-ճեան. զի Խորենացւոյն և Կորեան արդէն յիշուած խօսքերն մէջ բերելով՝ կը յաւելու իր ձեռագիր մէջ քաղուածոյն մէջ. « Սուրբ՝ Սահակ կանխաւ 'ի յունականէն 'ի հայ բարբառ թարգմանեալ էր զկտակարանն, որ յեկեղեցիս ընթերցեալ լինէր. այսինքն զայն ընթերցուածս գրոց որ 'ի ժամասացութեան և 'ի պատարագի ընթերցեալ լինէր, այս է զոր կոչէ եկեղեցական գրոց գումայադարին: Այլ յորժամ Եզնիկ,

¹ ՊԱՐՏԵԱՆ (Ս.Վ.). Տիեզերքի մասին հանգիստ Արիական ընկերութեան...

Ղեւնդ և նոյն ինքն Եօրին զառնային 'ի Պոլսոյ Հանդերձ Հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն, այսինքն ընտիր օրինակօք աստուածայունչ գրոց՝ զոր ետուն նոցա յարգունական գրատանէ, յայնժամ Հանդերձ Եզնակաւ զյառաջողոյն Թարգմանեալն՝ որ եղև Թարգմանութիւն փութանակի, հաստատեի ճշմարիտ օրինակօքն բերելովք, այսինքն բազում ուրեք ուղղագրէր ըստ աստուգարան ընտիր օրինակին զոր բերին 'ի Պոլսոյ »:

Այս՝ ըստ կարծեաց Հնախօս և բազմահաշակ հեղինակին:

Սակայն մեզի կ'երևնայ որ այս վերջի աշխատութիւնն չըրած՝ սրբոյն Սահակայ աստուածաշունչ գրոց մասնական Թարգմանութենէ մը զատ է՝ ասորի Թարգմանութեան վրայէն ըրած մեծ և ծանր վատարկը:

Շարունակելի

Հ. Գ. Զ.

ՆԵՄԵՍԻՈՍԻ

ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅ

(Տես էջ 31)

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Յաղագս միաշրորտեան հոգւոյ¹ և մարմնոյ:

Խնդրելի է թէ զիարդ լինի միաւորութիւն անձին և մարմնոյ, քանզի տարակուսելի է իրդ: Իսկ թէ ոչ միայն յայսցանէ², այլ և 'ի մտաց հաստատեցաւ մարդ, որպէս ասացին ոմանք, ևս առաւել է տարակուսելի: Քանզի ամենայն որ ժողովի 'ի միոյ էութեան գոյացութիւն՝ ամենայն իրօք միաւորի. և միաւորեալքն այլայլին, և ոչ մընան որ ինչ յառաջագոյնն էին, (որպէս և 'ի վերայ տարերցս ցուցցի³), քանզի միաւորեալք՝ այլ ինչ եղեն: Արդ, զիարդ կայ՝ մարմին միաւորեալ ընդ անձին՝ տակաւին մնայ մարմին. և կամ դարձեալ, անձն՝ անմարմին գոյով և էապէս ըստ ինքեան, զիարդ միաւորի ընդ մարմնոյ և մասն լինի կենդանւոյն, ամբողջ պահելով զիրն էութիւն անշփոխ և անփակաւան, Քանզի հարկ է կամ միաւորիլ անձինն և մարմնոյ, և 'ի միասին այլայլիլ և ապականիլ երկոցունց, որպէս տարերջս, և կամ՝ ոչ միաւորիլ ըստ նախաճառեցելոյս անտեղութեանցս, այլ առննթեր կալ, որպէս զպարաւորս 'ի պարու կամ

1) Ի խորագրին ևեթ հոգւոյ եգեալ կայ յամենայն ձեռագիր օրինակս մեր:

2) Իմա, իսկ եթէ ոչ միայն յանձնէ և 'ի մարմնոյ ասիցի գոյ մարդոյ, այլ և 'ի մըտաց՝ իզբիւ յերրորդ իմն բաղկացուցէ, ըստ ասելոյ ոմանց, յայնժամ՝ առաւել ևս առնն դժուարութիւնքն 'ի բացայայտել:

3) Տես 'ի Գլուխն շինգերորդ: